

УДК 159.9.072

М.А. Малахов, канд. психол. наук

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ТА СВОЄЧАСНОГО ВИЯВЛЕННЯ ДЕЗАДАПТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ЗА КОНТРАКТОМ

У даній статті розглянуто питання виникнення процесу дезадаптації військовослужбовців військової служби за контрактом та шляхи їх подолання. Розглянуто аналіз причин суїцидальних спроб згідно з матеріалами психіатричних відділень Головного Військового Клінічного Шпиталю Міністерства Оборони України.

Ключові слова: дезадаптація, адаптуватися, морально-психологічний клімат, суїцидальна поведінка.

In the article the question of occurrence of process of disadaptation of contract soldiers and ways of its overcoming are considered.

Keywords: disadaptation, to adapt, staff morale, suicidal behaviour.

Всуп та постановка проблеми. Розглядаючи питання про внутрішні та зовнішні умови виникнення дезадаптації у військовослужбовців-контрактників необхідно розглянути основні наукові підходи до проблеми дезадаптації. В них виокремлюється два різновиди дезадаптованості. Тимчасова ситуативна дезадаптованість усувається за допомогою адекватних захисних та незахисних процесів особистості. Стійка ситуативна дезадаптованість вибірково виникає як стан особистості та особливості її поведінки тільки в певних соціальних групах та ситуаціях, але не долається (тому особистість, якщо це можливо уникає таких ситуацій). Тимчасова ситуативна адаптованість може перейти у стан тимчасової ситуативної дезадаптованості як наслідок внутрішньопсихічних змін (наприклад, актуалізація нових потреб чи установ), так і змін певних аспектів ситуацій. Стійка ситуативна адаптованість – надійна довготривала адаптованість тільки в певних типових ситуаціях, що повторюються, в яких особистість намагається бути як можна частіше. Загальна адаптованість ніколи не буває повною. Вона може скоріше розглядатися як потенціальна здатність адаптуватися в широкому спектрі типових соціальних ситуацій, які частіше за все виникають у даному суспільному середовищі в даний історичний час.

Виклад основного матеріалу. Можна виділити наступні рівні адаптації:

- адаптація може обмежуватися тільки психічною переорієнтацією і то на рівні цілеспрямованого конформізму;

- етап взаємної терпачості;

- акомодация: індивід визнає основні цінності нового соціального середовища, а середовище, в свою чергу, визнає деякі із цінностей нового члена;

- повна пристосованість (асиміляція) – індивід повністю відмовляється від колишніх цінностей та приймає систему нового середовища.

Парадоксально, але чим вище рівень адаптованості особистості до даного соціального середовища, тим вищий рівень її автономності відносно цього середовища. У випадку з військовослужбовцями-контрактниками не можна взагалі говорити про автономність від військового колективу, тому що саме військова діяльність передбачає виконання бойового завдання разом з іншими військовослужбовцями, згуртованість в цілому залежить від розуміння військовослужбовцями один одного, успішність виконання бойового завдання залежить від високого морально-психологічного клімату в колективі.

В соціальній та військовій психології проблема соціально-психологічної адаптації розглядалася досить часто (В. Подоляк, В. Барабаншиков, О. Шеляга, В. Глопочкін, Г. Ложкін тощо). Але мало уваги приділялося її залежності від характеру міжособистісних відносин, девіантної поведінки, акцентуацій особистості, тощо. Вивчення літератури і даних військових досліджень

показує, що серед труднощів, які виникають перед молодими солдатами в період адаптації до військової служби на перший план висувається формування позитивних взаємовідносин з товаришами, командирами, необхідність підкорятися їх вимогам. Таким чином, в загальному адаптаційному процесі велике місце займають проблеми усунення соціально-психологічної дезадаптації. Ця проблема пов'язана в першу чергу з прийняттям рішення про скорочення строку військової служби і, в свою чергу, скорочення періоду входження молоді у військовий колектив; подальшого ускладнення озброєння та бойової техніки в умовах реформування Збройних Сил України; подальша інтенсифікація процесу підготовки військовослужбовців-контрактників.

По-друге, необхідно враховувати динаміку змін соціальних якостей призовної молоді на сучасному етапі розвитку суспільства.

Однією з постійних соціально-психологічних ознак контингенту військовослужбовців-контрактників є їхній юнацький вік (з 18 до 25 років.) У цей період процеси фізичного, психологічного та соціального розвитку протікають дуже нерівномірно. Зокрема, основні психологічні особливості юнацького віку характеризуються наступними процесами: формування розумових здібностей, психосексуальний розвиток особистості, закріплення стереотипів виразу емоційних станів, створення стійкого образу "Я", соціальне становлення особистості, соціальна адаптація. Результатом нерівномірності, часом суперечливості цих процесів досить часто і стає дезадаптація військовослужбовців-контрактників та їх девіантна поведінка. Як зазначалось вище, це іноді можна назвати девіантною адаптацією.

У процесі створення стійкого образу "Я" виникають наступні фактори, що можуть викликати ці процеси: занижена нестійка самооцінка, яка призводить до депресивних та невротичних реакцій; завищена самооцінка, яка призводить до агресивності, соціальної дезадаптації. В процесі соціального становлення юнак залучається до тієї чи іншої групи підлітків. За спрямованістю такі групи можна поділити на соціально позитивні, байдужі до соціального життя, антисоціальні. За такою класифікацією ми можемо виділити групи, які відповідно спрямовані на порушення чи додержання військової дисципліни. Представники цих груп, які потрапляють на строкову службу, несуть свій, частіше негативний, соціальний досвід у військовий осередок, впливають на інших військовослужбовців, що є також однією з причин міжособистісних конфліктів в військовому колективі, що приводять до дезадаптації військовослужбовців.

Досвід військ показує, що довготривалість соціально-психологічної адаптації та поява в цей період випадків дезадаптації зумовлюються стихійністю, відсутністю управління даним процесом зі сторони командирів і офіцерів виховної роботи.

Метою управління адаптацією в військовому колективі є максимальне скорочення адаптаційного періоду, прискорення вводу до лав Збройних Сил молодого поповнення за рахунок впливу на фактори адаптації. Такими факторами виступають:

- особистісні особливості молодих військовослужбовців;
- рівень соціально-психологічного розвитку військового колективу та міжособистісних відносин;
- стиль і методи керівництва підрозділами і молодими військовослужбовцями з боку командирів.

Питання збереження та поліпшення високого морально-психологічного стану особистості військовослужбовця-контрактника при адаптації до умов армійського середовища залишається на даному етапі актуальним та важливим [1]. Це зумовлено тим, що дослідження цієї проблеми дозволяє впливати на: поліпшення головних показників бойової готовності; підвищення морально-психологічної витримки особового складу, готовності вирішувати будь-які складні завдання; формування умов швидкої соціально-психологічної адаптації військовослужбовців до військової служби за контрактом (дослідження її характеру; зменшення випадків дезадаптації в умовах військової служби).

Особливість та поліфункціональність військової діяльності відображає специфіку і складність людини як об'єкта і суб'єкта виховання і управління, яка полягає в її активності. Адаптаційний період є найбільш складним, часто супроводжується емоційними зривами, невротичними реакціями, фактами суїцидальної поведінки, загостренням проявів акцентуації характеру.

Неможливість в умовах військової служби в повній мірі задовольнити ці потреби часто супроводжується психологічним дискомфортом, що може мати наслідками стрес, депресію, фрустрацію, які часто супроводжуються агресією, міжособистісними конфліктами та різними проявами дезадаптації.

В сучасних Збройних Силах України рівень незадоволення військовослужбовців-контрактників дуже високий. Причини незадоволення різні. Але в будь-якому випадку неблагополучний соціально-психологічний клімат у військах [2], який, зокрема, не дає військовослужбовцям (особливо з нестійкою та акцентованою психікою) задовольнити багато природних, часом просто необхідних потреб, провокує підвищення девіантності їхньої поведінки, яка, у свою чергу, є передумовою потворних явищ в армійській дійсності, таких як дідівщина, військова злочинність, суїцид тощо.

Суїцидальна поведінка – широке поняття, яке включає: самогубство (суїцид), суїцидальні замаху, суїцидальні спроби, суїцидальні прояви і пресуїцид. Суїцидальну поведінку належить розцінювати як наслідок соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах мікросоціального конфлікту.

Актуальність проблем суїцидальної поведінки у Збройних Силах України обумовлена відсутністю тенденції до зниження кількості самогубств серед військовослужбовців. Як правило, рівень самогубств у армії в два рази перевищує середньо-популяційний рівень. 70 відсотків самогубств серед військовослужбовців випадає на перший рік служби, особливо серед осіб з вищою освітою. Кожна п'ята загибель в армії – добровільний ухил із життя.

Аналіз причин суїцидальних спроб згідно з матеріалами психіатричних відділень Головного Військового Клінічного Шпиталю МО України показав, що 50 відсотків їх відноситься до конфліктів, пов'язаних із сферою службової діяльності, сімейними проблемами і складністю адаптації, 30 відсотків пов'язані з нестатутними

відносинами, 20 відсотків пов'язані з наявністю у військовослужбовців психічних розладів. Значна частина військовослужбовців здійснили самогубства або замаху на своє життя під впливом життєвих ситуацій чи службових обставин, своєчасне знання яких і відповідне реагування з боку командирів і товаришів по службі могли б застерегти людей від цього фатального кроку. У більшості випадків суїцидальна поведінка – це "крик про допомогу", який не почули люди, що знаходились поруч. Тільки 10 відсотків військовослужбовців, що скоїли замаху на своє життя, мали тверде бажання вмерти. Про це свідчать бесіди з тими військовослужбовцями, які замахувались на своє життя, історії хвороб, карні справи щодо фактів самогубств.

Вивчення матеріалів розслідувань щодо фактів самогубств, історій хвороб осіб, що замахувались на своє життя, а також бесіди з ними і їх товаришами по службі дають можливість класифікувати мотиви і приводи самогубств на декілька груп:

1. Конфлікти, пов'язані зі сферою службової діяльності військовослужбовців, серед яких: конфлікти, пов'язані з труднощами військової служби; конфлікти між воїнами різних періодів служби або воїнами з різних регіонів; конфлікти між начальниками і підлеглими.

2. Особисто-сімейні конфлікти, серед яких: нерозділене кохання, зрада дівчини або дружини; розлучення; хвороба, смерть близьких; статева неспроможність.

3. Конфлікти, пов'язані з суїцидальною поведінкою суїцидента, а саме: побоювання карної відповідальності; страх ганьби за негативні вчинки.

4. Стан здоров'я, і зокрема: психічні захворювання; соматичні (тілесні) захворювання; фізичні вади.

5. Матеріально-побутові та інші мотиви.

Для частини юнаків, які призвані до діючої військової служби за контрактом, сама служба протягом перших 3-х місяців є психотравматичним періодом за причини високих навантажень. На думку багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених вже сама військова служба відноситься до розряду суїцидонебезпечних, при цьому суттєвий вплив справляють наступні фактори:

1. Перенапруга механізму нервово-психічної адаптації, обумовлена значною зміною способу життя.

2. Тривалий відрив від сім'ї, який породжує відчуття тривожності і пригніченості.

3. Постійна готовність до дій в екстремальних умовах, яка може викликати перенапруження нервової системи.

4. Виконання службових обов'язків незалежно від метеорологічних умов і часу доби, що порушує біоритми і викликає швидку стомлюваність, нервово-психічне напруження.

5. Недосконалість системи армійських взаємовідносин, яка не виключає зловживання службовим положенням, агресивних нестатутних відносин, що викликає почуття відчаю і беззахисності.

Як свідчать суїцидологічні дослідження, для профілактики самогубств важливе значення має аналіз соціально-психологічного клімату в підрозділі, де відбулось самогубство. Не менш важливе і вивчення статусу особистості суїцидента, його психологічного складу, темпераменту, характеру та інших індивідуальних особливостей, які впливають на життєві установки.

За мірою вираження ознак розрізняють легко виражені, виражені та тяжко виражені форми дезадаптації.

Найважливішою особливістю легких форм дезадаптації є зниження пластичності адекватної цілеспрямованої поведінки в умовах психотравмуючої ситуації при збереженні результативності діяльності [6]. Реакції дезадаптації проявляються в діях, що йдуть в розріз з існуючими в армії формами поведінки. Відзначається різнома-

нітність характерологічних реакцій з тенденцією до депресивних форм, росту психічної напруги. Як засіб психічного захисту знижується кількість контактів, що посилює депресивне забарвлення стану, який переживає військовослужбовець. Надмірна концентрація на дезадаптуючих факторах призводить і до інертності, загальмованості, незібраності або конфліктності військовослужбовців. Суворою вегетативні симптоми виступають у формі функціональних вегетативних реакцій, тахікардій, порушень роботи шлунково-кишкового тракту тощо. В більшості випадків легкі форми завершуються процесом адаптації до умов військової служби і нормалізацією психічних і вегетативних компонентів.

Виражені стани дезадаптації призводять до стійкого порушення психічних характеристик. В структурі особистості розвиваються захисні реакції, пов'язані з механізмом компенсації та гіперкомпенсації. Це виражається в зміні поведінкових реакцій, зниженні результативності діяльності, її структурною перебудовою. Виражена реакція дезадаптації призводить до розвитку невротичних реакцій. Невротичні реакції характеризуються розвитком депресивного, іпохондричного та інших синдромів, що протікають частіше за все на фоні загальної астенизації. У військовослужбовців-контрактників відмічається високий відсоток порушень психосоматичного характеру і навіть психосоматичні захворювання: діабет, виразка шлунку тощо.

Тяжкі форми психічної дезадаптації характеризуються порушенням структури особистості, неможливістю виконання результативної діяльності. Ці зміни носять захисний характер і дозволяють зняти протиріччя структурної перебудови динамічних стереотипів психічної і соціальної адаптації, що сформувались раніше. Процеси глибокої дезадаптації призводять до деструктуризації свого "Я" і об'єднують клінічні форми психічних захворювань з частковою чи повною втратою працездатності. Діагностичні особливості і клініка цих хворих є предметом вивчення психіатрії.

Іншою важливою проблемою виникнення дезадаптації є неможливість задоволення будь-якої значимої для суб'єкта потреби. Виникає фрустрація – складний емоційно-мотиваційний стан. Фрустрація проявляється у відчуттях гнітючої напруги, у вигляді роздратованості, гніву, агресивності. В залежності від спрямованості, соціометричного статусу, особливостей характеру і темпераменту особистість може спрямовувати стани фрустрації назовні у вигляді агресії або переживати фрустрацію у собі, що в крайніх випадках може вилитися у вчинки проти власного життя та здоров'я. Умови ізоляції та військової служби загалом призводять до виникнення у військовослужбовців наступних потреб: потреба у звичних соціальних зручностях для проживання, потреба в нормальних взаємовідносинах в групі, потреба у самотності, потреба у звичних подразниках, потреба у жіночому оточенні, потреби біологічного характеру, пов'язані з харчуванням, сексуальним задоволенням та інші.

Якщо розглядати дезадаптованість в індивідуально-психологічному аспекті, тобто з боку особистості, то можемо відзначити осіб, у яких ризик її виникнення обумовлений їхніми індивідуально-психологічними рисами, тобто характером і темпераментом. Така сукупність рис властива так званим акцентованим особистостям. Акцентуація являє собою особливості характеру, що виходять за межі середньостатистичної норми, але не досягають ступеню психопатології.

Характерним проявом акцентуації є виборна вразливість по відношенню до певного виду психогенних впливів при добрій і навіть підвищеній стійкості до інших. Досить часто акцентуацію супроводжують прояви

дезадаптації, девіантної поведінки, особливо в тих випадках, коли складні життєві ситуації ставлять підвищені вимоги до слабкого місця в характері даної особистості.

Аналіз типів акцентуацій характеру, які зустрічаються у військовослужбовців-контрактників та найчастіше впливають на розвиток процесу дезадаптації у них ми будемо розглядати в другому розділі нашого дослідження. Крім всього вищезазначеного, треба звернути увагу, що процес дезадаптації може прийняти такий соціально-небезпечний вид як правопорушення і, навіть, злочини.

Головну роль серед соціальних факторів, що впливають на формування особистості військовослужбовця-правопорушника, відіграють сім'я і вплив соціально-негативного зовні сімейного оточення. При цьому особливо несприятливий соціальний вплив справляють: виховання в неповній сім'ї; алкоголізм батьків; аморальний спосіб життя батьків; систематичні конфлікти в сім'ї; систематичне биття дитини; злочинність батьків; неблагополучні матеріально-побутові умови сім'ї; вплив неформальної групи з антисоціальними тенденціями. До психологічних факторів, які впливають на формування поведінки військовослужбовця-правопорушника, слід зарахувати особливості характеру, його крайні варіанти норми, слабку стійкість до несприятливого впливу специфічних соціальних факторів, а також безпосереднього оточення.

Найчастіше правопорушення здійснюють військовослужбовці з епілептоїдним, експлозивним, нестійким, гіпертимічним і шизоїдним типом акцентуації.

Досить поширений в армії такий вид порушень дисципліни, як образа честі і гідності. Образи є неминучими в період початкового становлення військового колективу, бо в цей час йде вироблення механізму соціально-психологічної сумісності у воїнів. В психологічно неблагополучному колективі образа також стає методом соціально-негативного контролю військовослужбовців-контрактників, які служать довше над молодшими, санкцією проти тих, хто не вписується в рамки дідівщини.

Здійснення самовільних відлучень з частини провокується повсякденною ізоляцією воїнів. Бійки – це наслідки міжособистісних конфліктів у військовій групі. Причини бійок наступні: високий відсоток "блатизації" та криміногенних схильностей воїнів, велика кількість фізично і морально слабких воїнів, погані адаптаційні якості і психічна нестійкість воїнів, незадовільне забезпечення відпочинку, побуту, контролю за здоров'ям службовців. Таке явище, як бійки зводить нанівець принципи військового колективізму та взаємодопомоги.

Висновки. Для розуміння особистісних факторів в ході дезадаптації до армійських умов офіцеру треба знати соціальний досвід юнака, основні мотиви служби, рівень загальної освіти, здатності до оволодіння конкретною спеціальністю, типологічні особливості темпераменту і характеру [3].

Темперамент суттєво впливає на формування таких особистісних характеристик, як самооцінка, сприйняття самого себе, потяг до самостійності, колективізм. Статутні взаємовідносини, дружня допомога, увага до молодих військовослужбовців – найважливіші умови сприятливої адаптації до військової служби [6]. І, навпаки, нестатутні взаємовідносини, конфлікти в міжособистісній сфері, нездоровий соціально-психологічний клімат заважають нормальній соціально-психологічній адаптації військовослужбовців-контрактників.

Підсумовуючи вище сказане можна виділити наступні причини та фактори зовнішньої та внутрішньої дезадаптації військовослужбовців. Зовнішніми умовами

виникнення дезадаптації у військовослужбовців-контрактників є:

- військовослужбовці вперше на довгий час позбавлені уваги і впливу рідних;
- обов'язковість виконання наказів, неможливість їх обговорення та критики, чітка субординація;
- невідповідність військової діяльності з минулим досвідом військовослужбовця;
- суворе регламентування діяльності і побуту, поведінки і спілкування;
- військовий колектив – специфічне соціальне середовище, незвичний для більшості молодих військовослужбовців-контрактників;
- обмеження можливості психологічної компенсації негативних умов діяльності.
- відсутність планомірного, послідовного формування фізичних, психічних та інтелектуальних навантажень;
- нечітке розуміння вихователями суті, змісту, психологічних особливостей адаптації та їх неврахування в процесі навчання та виховання військовослужбовців;
- відсутність здорової морально-психологічної атмосфери у військових колективах, що не сприяє прискоренню формування товариських відносин між солдатами, відсутність взаємодопомоги та співробітництва.

До причин внутрішньої адаптації військовослужбовців-контрактників можна віднести:

- не усвідомлення військовослужбовцями причин та тимчасового характеру переживання негативних та

фізичних станів, які супроводжують процес соціально-психологічної адаптації, а також способів їх успішного подолання;

- відсутність саморегулювання військовослужбовцями-контрактниками своїх дій та вчинків, некритичне ставлення до них, відсутність прагнення сформувати у себе якості особистості, які необхідні для успішної учбової, службової та суспільної діяльності;
- відсутність прогресу у подоланні військовослужбовцем почуття самотності, тимчасового розчарування.

1. Агаєв Н.А. Психологічні чинники адаптації військовослужбовців миротворчого контингенту до діяльності в особливих умовах: дисс. канд. психол. наук: 19.00.09 / Національна академія оборони України. – К., 2006 – 195 с. 2. Бизюк А.П. Исследование психологической адаптации лиц, работающих на полярных и высокогорных гидрометеостанциях в связи с задачами психогиены и психопрофилактики: дисс. канд. психол. наук: 19.00.11. – Л., 1979. – 243 с. 3. Дунин Г.С. Социально-психологическая адаптация молодых офицеров (по материалам МВД): дисс. канд. психол. наук: 19.00.05. – Красноярск, 1995. – 224 с. 4. Иванников С.Ю. Информационно-психологическое обеспечение миротворческой деятельности Вооруженных Сил (на примере РФ и США): дисс. канд. психол. наук: 19.00.14. – М., – 2000. – 267 с. 5. Кряжева И.К. Социально-психологические факторы адаптированности личности: Автореф. дисс. канд. психол. наук: 19.00.05 / Московский Государственный университет. – М., 1980. – 24 с. 6. Ліпатов І.І. Особливості психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Харківський військовий університет. – Х., 1996. – 23 с.

Надійшла до редколегії 14.09.11